

Микола Бирук

СЕЛА ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ В КІНЦІ XVII СТ.

Стаття присвячена дослідженню становища сіл Острозької волості в кінці XVII ст. Проаналізовано структуру землеволодіння, визначено чисельність населення та господарський стан сіл.

Ключові слова: Острозька волость, село, посесор, населення, господарство.

Статья посвящена исследованию положения сел Острожской волости в конце XVII в. Проанализирована структура землевладений, определена численность населения и хозяйственное состояние сел.

Ключевые слова: Острожская волость, село, посессор, население, хозяйство.

The article is devoted to research the villages position of Ostroh volost in the end of the 17th century. The structure of landownerships is analysed. The quantity of population and economic state of villages are determined.

Key words: Ostroh volost, village, landowner, population, economy.

Історія сіл та селянства є досить дослідженою проблемою в українській історіографії. Проте, незважаючи на грунтовний дробок, все ще залишається ряд маловивчених аспектів, особливо коли йдеться про окремі регіони та хронологічні періоди. Розв'язання цих проблем стає можливим на основі дослідження сільських поселень окремих господарсько-адміністративних одиниць шляхом залучення широкого кола джерел. Прикладом реалізації цього підходу є територія Острозької волості. У значній мірі дослідженім є розвиток сіл волості до середини XVII ст. На основі джерелознавчої характеристики окремих категорій описово-статистичних джерел визначено кількість сільських поселень, чисельність селян та

стан господарства. Проте, невивченим залишається розвиток сіл Острожчини у пізніший період.

Досліджень, присвячених вивченю сільських поселень Острожчини в кінці XVII ст. ще не проводилося. У даному напрямку можна відзначити лише напрацювання Т. Вихованця та І. Тесленка з історії сіл Нетішина [8; 13] та Кривина [7; 22], у яких, зокрема, представлено й досліджуваний період. Важливим для проведення порівнянь кількості сільських димів із станом на середину XVII ст. є дослідження В. Атаманенка [3]. Крім того, існує ряд узагальнюючих праць та монографічних досліджень з історії селянства [6; 14; 19] та функціонування магнатського господарства [4; 23], що допомагають простежити певні тенденції розвитку сільських поселень краю тощо.

Основу джерельної бази дослідження становлять інвентарні описи Острожчини 1687 та 1690 рр. [18; 24]. Відразу варто наголосити, що у цих документах представлено не всю територію Острозької волості, а лише її частину, яка на той час належала Яну-Олександру Конецпольському. У зв'язку з цим у статті висвітлено становище лише тих сіл, що входили до цієї частини волості. За структурою в інвентарі 1687 р. більша увага відводиться опису міста Острога і значно менше представлено стан сільських поселень. На відміну від цього документа, інвентар 1690 р. більшою мірою орієнтований на опис сіл. Інформативні можливості вказаних інвентарних описів уже послугували для вивчення топографії та населення міста Острога в кінці XVII ст. [5; 9]. Для проведення порівнянь при написанні статті використано ревізію острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. [21]. Також цінну інформацію про стан сіл Острожчини у другій половині XVII ст. містять документи, опубліковані у серійному виданні “Архів Юго-Западної Росії” [2].

Мета статті полягає у дослідженні становища сіл Острозької волості в кінці XVII ст. Досягнення поставленої мети передбачає аналіз структури землеволодінь на території волості, визначення чисельності сільського населення, з'ясування господарського стану сіл.

В адміністративному плані Острозька волость в кінці XVII ст. була поділеною і перебувала у володінні різних власників. Одна частина, що входила до складу так званої Острозької ординації, належала родині Любомирських. Після смерті останнього ординаціата по чоловічій лінії Олександра Заславського у 1673 р. володіння

перейшли до його рідної сестри Теофілії-Людовіки (бл. 1655-1709) [5, с. 382]. У переписі населення Луцького повіту з приводу збору поголовного податку в 1677-1679 рр. власником ординатської частини міста зазначається белзький воєвода, великий коронний гетьман Дмитрій Вишневецький (1631-1682) – чоловік Теофілії-Людовіки [2, с. 247]. Після смерті чоловіка у 1683 р. вона одружилася вдруге із Юзефом-Каролем Любомирським (1638-1702), великим коронним маршалком [5, с. 382].

Іншу частину волості після смерті Анни-Алоїзи Ходкевич (померла у 1654 р.) успадкували нащадки її покійної рідної сестри Катерини Замойської (померла у 1642 р.) – син Ян та дочки Гризельда-Констанція та Йоанна-Барбара [29, с. 467]. Пізніше, очевидно, після смерті Яна Замойського (1627-1665) ці володіння перейшли до сина подружжя Йоанни-Барбари (1626-1653) та Олександра Конецпольських (1620-1659) – краківського каштеляна Станіслава-Яна Конецпольського (бл. 1643-1682) [26, с. 155]. Про це також свідчить перепис населення Луцького повіту 1677-1679 рр., де він згадується як власник частини Острога [2, с. 248]. Помираючи без нащадків, Станіслав-Ян у 1682 р. заповів значні маєтки, зокрема й належну йому частину Острозької волості, своєму дядькові – белзькому воєводичу Яну-Олександру Конецпольському (1635-1719) [27, с. 383]. Проте, Я.-О. Конецпольський не довго володів волостю, оскільки у 1690 р. передав її великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському (1634-1702).

Причиною передачі Острожчини Яном-Олександром стала боргова зобов’язаність його дядька. Як відзначив історик Є. Сташевський, краківський каштелян Станіслав Конецпольський позичив у великого коронного гетьмана Станіслава-Яна Яблоновського 1 200 000 злотих і забезпечив цей борг видачею запису на належну йому частину Острозької волості. 20 лютого 1690 р. Я.-О. Конецпольський заключив попередній контракт із С.-Я. Яблоновським на продаж Острожчини (в ньому йшлося про те, що волость перебуває у вкрай занедбаному стані, обтяжена борговими поссесорськими зобов’язаннями). Згідно умов контракту Станіслав-Ян Яблоновський погоджувався погасити борги, що були забезпечені на Острожчині у сумі 210100 злотих, мав також сплатити Я.-О. Конецпольському 240000 злотих і віддати в посесію Седрадзьке старство [23, с. 117]. Остаточно продаж Острозької волості було закріплено 8 липня 1690 р., що засвідчено відповід-

ним записом у львівських актових книгах [25, с. 362]. Очевидно, у зв’язку з цим було здійснено два описи Острожчини. Перший з них датується січнем 1690 р. і підготовлений перед підписанням контракту з метою визначення стану волості та боргів перед посесорами [18]. Інший інвентарний опис підготовлений у травні 1690 р. безпосередньо перед закріпленим продажу [24].

У північно-східній та південній частині Острозької волості, яка належала Яну-Олександру Конецпольському в інвентарному описі 1690 р. зазначені половина міста Острога та 63 села (4 з них вказані як “урочища”): Бараннє, Білотин, Більчин, Борисів, Велика Боровиця, Великий Скнит, Вельбівно, Вйтівці, Вілля, Волосківці, Глинники, Гнойниця, Головлі, Дебрин, Довжок, Долоче, Дорогоща урочище, Жидівка, Загірці, Закриниччя, Калетинці, Карпилівка, Клепачі, Коломль, Комарівка, Коритно, Котівка урочище, Красносілка урочище, Кривин, Крупець, Кургани, Лисиче, Лідавка урочище, Мала Боровиця, Малий Скнит, Могиляни, Мокре, Мощениця, М’якотин, Нараївка, Нетішин, Пашуки, Переяловочна, Плоска (два села з такою назвою), Плужне, Понора, Радогоща, Ровки, Сильце, Соснівка, Стоби, Убільці, Улашинівка, Хижавка, Хом’яків, Хоровець, Хоростки, Хотичин, Шатерники, Шекеринці, Юсківці, Юшківці.

Ревізори при описі сіл даної частини волості в окремих випадках вказували на якому “шляху” вони знаходились, тобто мались на увазі прив’язки до напрямків в сторону міст Межиріча, Корця (північно-східний), Звягеля (східний), Заслава (південно-східний), Ляхівців та Корниці (південний). Особливістю інвентарного опису 1690 р. є вказівки для більшості сільських поселень відстані до Острога, що визначалась в милях. Найбільш віддаленими селами від “центру” були Хоровець – 5 миль (враховуючи розмір волинської милі у 8486 м [12, с. 10], отримаємо приблизно 42,5 км), села Велика Боровиця, Нараївка, Плоска, Понора, Ровки – 4 милі (блізько 34 км), більшість сіл волості знаходились на відстані 2 – 3 милі, найближчими до Острога зазначені Вельбівно – 1/4 милі (блізько 2 км) та Нетішин – 1/2 милі (приблизно 4,2 км).

У досліджуваний період в структурі землеволодінь частини Острозької волості, яка належала Я.-О. Конецпольському можна виділити шляхетські та духовні маєтності. На кінець XVII ст. усі села знаходились у посесії. Зокрема, в інвентарі 1687 р. зазначається “реєстр острозьких сіл, які тримає в посесії шляхта” [18,

арк. 15]. На основі інвентаря 1690 р. вдалося з'ясувати прізвища посесорів, яких нараховується 27. Кількість сіл, якими володів один посесор була різною і коливається від 1 до 5. Зокрема, посесор Турський – 5 сіл, посесор Камінський – 4 села, посесори Глосковський, Дабровський, Забицький, Косткевич, Ярославські – по 3 села, посесори Богуцький, Вільга, Голинський, Гулевич, Домеховський, Жмудзька, Мілевський – по 2 села, посесори Алесак, Бар, Браницький, Бродовський, Городиський, Градовський, Жечицький, Забоклицький, Кузьминський, Олізаровський, Орлікова, Орховський, Шемашко – по 1 селу. Крім того, серед посесорів зазначаються татари, що перебували на “услузі пана воєводича” – у них 3 села. Вісім сіл цієї частини волості становили духовні маєтки, серед яких 6 було у посесії острозьких езуїтів і 2 – у межиріцького францисканського монастиря. Одне село Жидівка зазначається пустим і без посесора [18, арк. 48-58] (див. Додаток).

Серед сільських поселень для трьох посесорів зазначено, що маєтності знаходились у їх володінні пожиттєво (“*dożywocia*”). Вдалося з'ясувати, що у двох випадках такий статус сіл їх посесори отримували за службу. Зокрема, села Калетинці та Гнойниця на 1690 р. були у посесії “пані Жмудзької та її сина” [18, арк. 54зв.]. Ці володіння вона отримала за службу свого чоловіка після його смерті. У переписі населення Луцького повіту з приводу збору поголовного податку в 1677-1679 рр. вказується, що Гнойниця належала “пану Жмудзькому, де він проживав з дружиною” [2, с. 222]. У заповіті попереднього власника Острозької волості краківського каштеляна Станіслава-Яна Конецпольського від 22 серпня 1682 р. зазначалося, що села Гнойниця та Калетинці мали “*przy dożywociu*” перейти до родичів Яна Жмудзького, який служив у нього писарем [27, с. 386]. В іншому випадку посесор сіл Понора, Хоростки та Шательники – Забицький отримав ці маєтки пожиттєво за військову службу, оскільки був хорунжим белзького воєводича Яна-Олександра Конецпольського [18, арк. 49-49 зв.]. Також у пожиттєвому володінні посесора Косткевича на кінець XVII ст. були села Коломль, Кривин та Крупець, проте, не вдалося з'ясувати причину такого надання. Відомо лише, що село Кривин належало йому вже у 1679 р. [2, с. 231].

Певні труднощі виникають при визначенні у кожному конкретному випадку виду посесії: заставна чи орендна. Дослідник магнатського господарства О. Баранович відзначав, що позика грошей

під заставу була досить поширеним явищем. У такому випадку володіння передавалось кредитору у тимчасове користування до виплати позиченої суми. Посесор отримував із переданого йому володіння дохід як процент. Вважалося, що цей дохід має бути рівним 10% від суми, за яку закладено володіння. Зазвичай, маєтності віддавали у заставну посесію на три роки, проте, досить часто траплялися випадки, що вона тривала десятиліттями. Практикувалась також орендна посесія з умовою отримання орендної плати наперед. Зокрема, якщо віддавались певні володіння в оренду на три роки, то на початку кожного року орендатор сплачував суму за рік наперед (річний дохід). Обов'язковою умовою як заставної, так і орендної посесії було укладення інвентаря, щоб з'ясувати дохід з маєтності та її господарський стан [4, с. 156-161].

Більшість сільських поселень Острозької волості у кінці XVII ст. перебували, очевидно, у заставній посесії. Певною мірою свідченням цього є наступні надання. Джерела дають змогу простежити, що протягом 1679-1690 рр. не змінювався посесор у таких селах як Більчин, Війтівці (Турський) [2, с. 221; 18, арк. 54-54зв.], Кривин (Косткевич) [2, с. 231; 18, арк. 52], Лисиче, Переяловочна, Хом'яків (Ярославські) [2, с. 237; 18, арк. 48зв.], Радогоща (Градовський) [2, с. 217; 18, арк. 55], Шекеринці (Бродовський) [2, с. 258; 18, арк. 57].

Переважно для усіх сіл (за винятком десяти) вказувалось, за яку суму вони були подані посесорам. Наприклад, для посесорів Ярославських, яким належали села Лисиче, Переяловочна, Хом'яків зазначається, що “вони мають записаних на них 10 тис. злотих”, проте у 1690 р. Ярославські віддали села в оренду “пану Казновському за 800 злотих на рік” [18, арк. 48зв.-49]. Вказаная сума оренди, ймовірно, відповідала сумі реального річного доходу з тих сіл, і складала 8% від суми застави. Також в оренду віддавав посесор Гулевич село Нетішин для “жита равина” за, на жаль, не зазначену суму [18, арк. 52зв.-53]. Посесор Алесак на селі Соснівці спершу мав записаних 600 злотих, але “за репарацію” 1400 злотих сума посесії (застави) зросла до 2000 злотих [18, арк. 52].

На 1690 р. у цій частині Острожчини було забезпечено близько 170 тисяч злотих. Мінімальний розмір суми посесії за одне село складав 500 злотих (Пашуки), а максимальний – 8 тис. злотих (Клепачі). Два-три села можна було отримати у посесію за суму від 2 тис. (Мокре, Стовби, Хоровець – посесор Глосковський) до

18 тис. злотих (Білотин, Борисів – у межирицьких францисканців; Великий Скнит, Лідавка, Ровки – посесор Турський). Такі значні суми посесії (зважаючи на занедбаний стан сіл) також є додатковим підтвердженням заставної посесії, а реальний дохід з цих володінь міг складати близько 10% суми застави. У селах, наданих за службу татарам (Дебрин, М'якотин, Юсківці) розмір посесії не зазначається. Серед 6 сіл, що належали острозьким езуїтам у чотирьох (Волосківці, Кургани, Могиляни, Мощениця) також сума посесії відсутня, а зазначається лише, що на Баранні та Убільцях вони мають 15 тис. злотих [18, арк. 58]. З усіх сіл частини Острозької волості на кінець XVII ст. в орендній посесії можна виокремити лише Вельбівно та Плужне, оскільки вони, як і половина міста Острога, зазначені в “посесії орендаря Домеховського” [18, арк. 13].

Чисельність сільського населення Острозької волості на кінець XVII ст. була вкрай низькою, а значна частина сіл взагалі пустували. За даними інвентаря 1690 р. лише у 37 із 63 сіл є вказівки на наявність населення. За приблизними підрахунками, у цих селах проживало 420 “підданих” – власників димів (будинків). Доцільно розглянути чисельність димів у кожному населеному пункті: Вельбівно – 52, Плужне – 40 (на 1687 р. лише 18), Малий Скнит – 26, Кривин – 24, Борисів – 20, Вілля – 20, Карпилівка – 20, Головлі – 18, Нетішин – 15, М'якотин – 14, Понора – 14, Ровки – 12, Більчин – 11, Гнойниця – 11, Хижавка – 10, Хоростки – 10, Глинники – 9, Плоска – 9, Лисиче – 8, Радогоща – 8, Соснівка – 7, Клепачі – 6, Мала Боровиця – 6, Шатерники – 6, Юшківці – 6, Коломль – 5, Довжок – 4, Загірці – 4, Коритно – 4, Шекеринці – 4, Велика Боровиця – 3, Долочче – 3, Хом’яків – 3, Юсківці – 3, Великий Скнит – 2, Вйтівці – 2, Комарівка – 1 дим. “Пустих” сіл було 11: Білотин, Жидівка, Заクリниччя, Калетинці, Красносілка урочище, Лідавка урочище, Пашуки, Переволочна, Плоска, Сільце, Улашинівка. Для 15 сільських поселень в інвентарі дані про чисельність населення не зазначаються. Серед них у 6 селах (Бараннє, Волосківці, Кургани, Могиляни, Мощениця, Убільці), які були в посесії острозьких езуїтів і в Дебрині, що належав татарам, певна кількість населення все ж могла проживати, інші, очевидно, були пустими.

Знаючи кількість осілих будинків, можна визначити приблизне число усього населення. Для обрахунків потрібно застосувати середній коефіцієнт заселення одного будинку. У дослідників іс-

торичної демографії й досі нема одностайної думки щодо визначення цього середнього показника. О. Баранович вважав цілком прийнятною чисельність родини із 6 чоловік, мотивуючи це тим, що при меншому показнику важко сподіватися на зростання населення [11, с. 215]. Думку вченого про середній коефіцієнт у 6 осіб підтримувала О. Компан [15, с. 55]. Дещо вищий показник заселення одного будинку відзначив М. Крикун, піднявши це число до 6,5 [17, с. 77]. І. Ворончук висловила припущення про пересічне число селянської родини у 8 осіб [11, с. 216]. Зважаючи на занедбаний стан сіл Острожчини, доцільно використати найменше із запропонованих чисел середнього коефіцієнта – 6 осіб на один будинок. Таким чином, можна припустити, що у сільських поселеннях частини Острозької волості на кінець XVII ст. могло проживати близько 2520 чоловік. Але варто ще раз підкреслити умовність таких підрахунків.

У географічному плані більш заселеною була північно-східна частина волості (територія по праву сторону р. Горинь). Із 37 сіл, у яких інвентар 1690 р. фіксує населення, тут знаходилось 20 (243 селянські господарства відповідно). Також тут розміщувались села, які належали острозьким езуїтам. У південній частині Острожчини населення зафіксоване у 17 селах (177 господарств). У цій же частині була більшість “пустих” сіл.

Порівнюючи відомості джерел другої половини XVII ст. щодо заселення Острожчини, є усі підстави вважати, що суттєве зростання чисельності сільського населення розпочалося лише у 80-их роках XVII ст. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. за свідчить значне скорочення чисельності населення у регіоні в ході Хмельниччини [3, с. 4]. До ревізії увійшли не усі села цієї частини волості. Зафіксовано лише 26 сільських поселень, у яких було 113 димів [21, с. 292-329]. Якщо співставити ці дані із відомостями про заселення таких же сіл станом на 1690 р. (288 димів), можна відзначити зростання кількості селянських господарств у 2,5 рази.

У 60–70-их роках територія Острозької волості також була малозаселеною, при чому джерела вказують на ще більше зменшення чисельності сільського населення. Згідно з переписом поселень і димів Волинського воєводства у зв'язку зі збором подимного від 7 червня 1662 р. у частині Острожчини “по обидві сторони р. Горині” зафіксовано 38 сіл, з яких 22 має приписку “пустиня” [2, с. 120]. Заселеними були лише 16 сільських поселень, у яких реві-

зори нарахували 65 димів. Зокрема, Вельбівно – 15, Плужне – 10, Кривин – 8, Борисів – 6, Нетішин – 6, Глинники – 3, Гнойниця – 3, Коритно і Шекеринці – 3, Плоска – 3, Вілія – 2, Юшківці – 2, Комарівка – 1 і у трьох селах, які важко ідентифікувати: Дідавка (можливо Лідавка), Закожець і Юрківці (можливо Юсківці) – по 1 димі.

На кінець наступного десятиліття демографічна ситуація не покращилася. Про це свідчить перепис населення Луцького повіту з приводу збору поголовного податку у 1677-1679 рр. [2, с. 209-275]. Цей документ на прикладі окремих сіл дає змогу простежити чисельність населення в частині волості. Зокрема, у Плужному і Вельбівному податок сплатили 25 жителів, Лисичах, Переяловочній і Хом'якові – 15, Долочці та Радогощі – 10, Юсківцях – 10, Шекеринцях та Коритні – 9, Гнойниці – 6, Кривині – 6, Нетішині – 6, Більчині та Вйтівцях – 3. На жаль, інформація про інші села відсутня. Можна лише припустити, що це пов'язано з відсутністю населення у них.

Очевидно, однією з основних причин такого демографічного спаду у другій половині XVII ст. слід вважати численні татарські напади на територію Волині. Відомо, що в грудні 1666 р. татарський загін напав на південну Волинь. У червні 1667 р. татари були у районах Вишнівця та Збаража, де взяли велику кількість полонених. В липні – серпні татарські загони проникли в окремі райони Заслава, Острога, Дубна [4, с. 12]. Після приєднання Поділля до Османської імперії у 1672 р. південна частина Волині стала прикордонною областю, і під час воєн Речі Посполитої та Туреччини турецькі та татарські війська неодноразово нападали на Волинь [28, с. 1271-1272]. Зокрема, в одній з постанов шляхти Волинського воєводства у 1690 р. вказувалось на жахливі наслідки татарського нападу 1688 р. [1, с. 490]. Інвентарні описи Острозької волості кінця XVII ст. також засвідчують руйнування, завдані татарами. У 1687 р. у селі Нараївка ревізори зазначили: “дворів пустих є десять, бо орда побрала” [18, арк. 15 зв.]. На 1690 р. відзначалось, що село Пащуки “спалене осінню”, тоді як у 1687 р. у ньому зафіксовані 4 “піддані” [18, арк. 16, 51зв.]. Крім того, вказувалось, що дружина посесора села Велика Боровиця “пані Забоклицька має бути у неволі в орди”, а також у “неволю до орди” потрапив попередній посесор села Долоче на прізвище Ліповський [18, арк. 56 зв.].

Певну стабілізацію демографічної ситуації і початок зростання чисельності сільського населення саме у 80-их роках можна відзначити, звертаючись до інвентаря 1690 р. Особливістю цього документа є те, що ревізори для переважної більшості заселених сіл при підрахунку поділяли “підданих” на дві категорії: “дідичних” – старожилів та “захожих” – новосілих. У 29 селях старожилів було лише 97 (мається на увазі власників димів), у той час як новосілих нараховується 207, що становить 68% від числа усіх “підданих”. Міграційні процеси для Правобережної України в цілому, і Волині зокрема, у кінці XVII – на початку XVIII ст. були характерним явищем [20, с. 94-97]. Власники володінья, як і посесори, були зацікавлені у збільшенні чисельності населення, тому всілякими способами намагалися привабити нових жителів. У випадку заселення Острожчини можна припустити, що переселення могли відбутися як у межах Луцького повіту, так і з сусідніх повітів. Цілком можливо, що частину цих переселенців складали вихідці з Подільського воєводства після його приєднання у 1672 р. до Туреччини.

За національним складом сільське населення Острозької волості становили в переважній більшості українці. Про це свідчить аналіз імен та прізвищ селян. Зокрема, переважали імена: Андрій, Гаврило, Грицько, Іван, Кирило, Панас, Петро, Федір; зазначені прізвища: Бойко, Бут, Волошин, Воробей, Мазур, Максименко, Новак тощо. Про чисельність інших національних груп, на жаль, говорити важко, оскільки нема безпосередньої вказівки на них. Вочевидь, польська національність у селях була представлена шляхтичами (про них мова піде нижче) та родинами посесорів, якщо вони там постійно проживали. Серед єврейського етносу значиться лише орендар села Нетішин “жид равин”. Також варто виділити татарське населення сіл волості. Є усі підстави вважати, що певна кількість татар, які були на службі у Конецпольських, проживали у наданих їм селях Добрин, М’якоти та Юсківці.

Окремої уваги заслуговує характеристика такої соціальної групи населення, як “шляхта-вигнанці”, зафіксованої інвентарями кінця XVII ст. у селях Острозької волості. Як зазначає М. Крикун, “вигнанцями” (чи “екзулянтами”) в Речі Посполитій у другій половині XVII ст. називали шляхту, яка змушенна була покинути свої маєтки, розташовані у Київському (його південній половині правобережної частини), Чернігівському та Брацлавському воєводствах під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а

також шляхту з Подільського воєводства після його переходу до Османської імперії 1672 р. Для більшості цих “вигнанців” доходи від втрачених маєтків були єдиним джерелом існування. Після переселення у внутрішні воєводства Речі Посполитої, вони продовжувала брати участь у її політичному житті, збираючись на свої сеймики (“вигнанці” з Київського воєводства – у Житомирі, з Чернігівського та Брацлавського – у Володимири, з Подільського – в Галичі). Для відстоювання своїх інтересів шляхта мала представництво на сеймах. “Вигнанці” прагнули повернутися до втрачених маєтків або ж отримати за них грошову компенсацію. Зрештою, на початку XVIII ст. “вигнанцям” з Київського, Брацлавського та Подільського воєводств вдалося повернутись [16, с. 527].

На кінець XVII ст. “вигнанці” згадуються у 6 селах Острожчини. Зокрема, зазначається: у Клепачах “шляхти вигнанців з воєводства Київського” – 30 [18, арк. 51], у Шатерниках “шляхти вигнанців” – 20 [18, арк. 49зв.], у Хом’якові “шляхти убогої Київської та (очевидно) Чернігівської” (в оригіналі “Czerniech.”) – 12 [18, арк. 48зв.–49], у Головлях “шляхти вигнанців” – 10 [18, арк. 49], у Глинниках “шляхти вигнанців” – 5 [18, арк. 52], у Малому Скніті “шляхти вигнанців” – 3 [18, арк. 50]. Загалом у 6 селах Острозької волості у досліджуваний період проживало 80 “вигнанців”. Ще у двох селах ревізори безпосередньо не вказали на “вигнанців”, а лише відзначили у Великому Скніті – “10 домів шляхти” [18, арк. 50зв.] та в Комарівці “1 шляхтич” [18, арк. 53зв.]. Можна лише припустити, що вони теж були переселенцями з інших воєводств.

За інвентарем 1687 р. вдалося визначити прізвища 11 “вигнанців”: Белецький, Бродницький, Васковський, Івановський, Калінський, Нуджина, Павлович, Поровський, Стжалковський, Чулайовський та Яцковський. На жаль, джерела нічого не вказують про членів родин та господарство цих шляхтичів. Цілком можливо, що вони могли мати підданих у своєму підпорядкуванні. Відомо лише, що “вигнанці” зобов’язані були віддавати для власника (посесора) маєтку так звану “скопщизну” – натуральний податок, який передбачав десяту копу збіжжя від урожаю.

У зв’язку з низькою чисельністю сільського населення господарський стан Острозької волості в досліджуваний період був невтішним. На жаль, для більшості сіл волості не зазначаються стан особистих селянських господарств (наявність землі та худоби) та повинності населення. Лише для сіл Плужне та Вельбівно у до-

статній мірі представлено стан господарства. Особливістю інвентарів кінця XVII ст. було те, що ревізори відзначали якість ґрунтів у селах, наявність ставків, млинів, лісів та сіножатей. У жодному сільському поселенні не було фільварку.

Села Плужне та Вельбівно, як уже зазначалося, перебували разом із половиною міста Острога в оренді Домеховського, який проживав на території острозького замку. У Плужному знаходився панський “двір”, де було 2 “світлиці”, пекарня та комора [18, арк. 12 зв.].

За характером повинностей селяни поділялися на “панщизняних” (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і “чиншових” (ці платили своєму шляхтичеві грошову ренту – чинш) [14, с. 272]. На 1687 р. у Плужному із 18 селянських господарств панщину відробляли 15, з яких 4 господарі – по 3 дні в тиждень, 9 – по 2 та 2 – по 1 дню. У селах визначальними показниками для встановлення кількості відробіткових днів були величина земельного наділу та кількість робочої худоби, але такі відомості в інвентарях Острожчини кінця XVII ст. відсутні. Не відробляли панщини троє господарів – “бортників”, вони лише сплачували чинш по 6 злотих кожен [18, арк. 12]. На 1690 р. відомості про кількість днів панщини відсутні, зазначається лише, що селяни з Вельбівна у Плужному “панщину роблять” [18, арк. 57]. Okрім панщинних днів селяни були зобов’язані відробляти заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки та обжинки. Розміри панської землі в документах не зазначаються.

У Плужному знаходилась двірська пасіка із 30 вуликів, яку доглядав пасічник. Пасічне господарство існувало за рахунок десятини від залежного населення. Суть цього податку полягала в тому, що господар мав віддавати 1 вулик з 10, а не з неповного десятка платив “очкове” (грошовий податок від вулика) [4, с. 76].

Інвентар 1687 р. містить у собі грошову оцінку деяких видів відробіткової і натуральної ренти. Один день панщини оцінювався у 6 гр., що за рік становило 312 злотих. Свинна десятина складала на рік 25 злотих – по 9 грошей від однієї свині. “Осип” (натуральний податок зерном) становив 17 осьмак вівса, а за вартості однієї осьмаки у 50 грошів, це складало 28 злотих та 1 гріш. Податок від селянських садів приносив 150 злотих. Також селяни мали віддати за рік 34 курки та 80 яєць. Річний чинш із населення складав 323 злоті. Okремо зазначається чинш на суму 100 злотих від гайдуків

(наймані охоронці), що проживали у Вельбівному. Місцеві мельники сплачували поколіцизну 30 злотих і були зобов'язані “викормити вепра від кола” [18, арк. 12зв.-13].

Для інших сіл Острозької волості такої детальної регламентації повинностей населення не представлено. Можна відзначити лише окремі вказівки на їх господарський сбан. Зокрема, панцина для селян Нетішина складала по 3 дні влітку та по 2 зимою. Для окремих сіл зазначається кількість “плугів”, що використовувались для обробітку полів: Малий Скнит – 4, Понора – 4, Кривин – 3, Нетішин – 3, Хористки – 2. Якщо врахувати, що на той час для роботи одним плугом потрібно було 6 волів [23, с. 338], можна визначити приблизну кількість худоби у селянських господарствах. Для декількох сільських поселень зазначаються норми висіву зернових. У Ровках висівали 50 острозьких осьмак, у Головлях та Плоскій – по 30, а у Глинниках – 20. Невпорядкована система мір в Речі Посполитій та, зокрема, наявність місцевих одиниць міри, суттєво ускладнює обрахунки. Загалом, осьмакою вважається 1/8 частина маци, загальноприйнятого виміру якої нема. І. Ворончук обчислює мацу у 128 кг [10, с. 412]. Для більшості сіл Острозької волості на кінець XVII ревізори відзначили “добре грунти”, проте вказали на недостатню кількість землі у селах Білотин, Глинники, Коломль, Комарівка, Крупець та Ровки.

Важливу роль у господарстві відігравали ставки та розташовані на них млини [6, с. 69]. Інвентарі описи 1687 та 1690 рр. відзначають у селах частини Острозької волості 33 ставки та 19 млинів. Зокрема, у Гнойниці – 3 ставки, у Більчині, Довжку, Глинниках, Головлях, Лисичі, Клепачах, Малому Скниті, Плужному, Хотичині, Шекеринцях – по 2, у Білотині, Великому Скниті, Віллі, Коломлі, Крупці, Нараївці, Пашуках, Плоскій, Ровках, Хоростках – по 1 ставку, а у Соснівці був пустий став. Відомо, що у 1690 р. ставок у селі Ровки дав 150 злотих прибутку, а два ставки у Плужному лише 86 злотих. Млини у дослідженний період були у селах Головлі, Лисиче, Малий Скнит, Плужне, Хотичин – по 2, а у селах Більчин, Великий Скнит, Вілля, Глинники, Довжок, Коломль, Крупець, Ровки, Хоростки – по 1 і пустий млин у Клепачах. За кількістю ставків та млинів на території волості першість належала північно-східній її частині, де згадано 24 ставки та 17 млинів, а у південній лише 9 ставів та 2 млини.

Ще одним важливим промислом у господарстві було гуральництво, оскільки воно приносило для власників володінь значні

прибутки. У другій половині XVII – XVIII ст. право виготовляти та продавати спиртні напої у значній мірі стає монополією власника маєтності і досить часто воно віддавалось в оренду (так звана “корчемна оренда”). Найчастіше орендарями такого промислу були євреї. Населення мало купувати спиртні напої лише там, де дозволяв орендатор [4, с. 117; 19, с. 79]. Серед сільських поселень Острозької волості зазначається, що орендатор Нетішина “жид равин” мав у селі 8 горілчаних котлів [18, арк. 53]. У селах Лисиче і Хом’яків корчесма оренда на 1687 р. забезпечувала посесору 800 злотих доходу [18, арк. 15]. Також вказується на наявність корчми у Білотині, яка знаходилась на “заславському шляху” [18, арк. 53 зв.].

Таким чином, можна відзначити, що становище сіл Острозької волості у кінці XVII ст. було доволі складним. Усі сільські поселення перебували у посесії і за структурою землеволодіння являли собою шляхетські та духовні маєтності. Чисельність сільського населення була вкрай низькою, хоча починаючи з 80-их років вдається простежити процес зростання чисельності селян. Для сільських поселень характерним був занепад господарства. Перспективним залишається подальше вивчення розвитку сіл Острозької волості у XVIII ст., зокрема, визначення демографічних змін та їх господарського стану.

Додаток

*Села та їх посесори частини Острозької волості,
яка належала Яну-Олександру Конецпольському
станом на 1690 р.*

№ з/п	Село	Посесор	№ з/п	Село	Посесор
1	Бараннє	Острозькі єзуїти	33	Лідавка (урочище)	Турський
2	Білотин	Межиріцькі францисканці	34	Мала Боровиця	Камін- ський
3	Більчин	Турський	35	Малий Скнит	Кузьмин- ський

4	Борисів	Межиріцькі францисканці	36	Могиляни	Острозькі єзуїти
5	Велика Боровиця	Забоклицький	37	Мокре	Глосковський
6	Великий Скнит	Турський	38	Мощениця	Острозькі єзуїти
7	Вельбівно	Домеховський	39	М'якотин	татари
8	Війтівці	Турський	40	Нараївка	Бар
9	Вілія	Камінський	41	Нетішин	Гулевич
10	Волосківці	Острозькі єзуїти	42	Пашуки	Олізаровський
11	Глинники	Орховський	43	Переволочна	Ярославські
12	Гнойниця	Жмудзька	44	Плоска	Богуцький
13	Головлі	Вільга	45	Плоска	Голинський
14	Дебрин	татари	46	Плужне	Домеховський
15	Довжок	Мілевський	47	Понора	Забицький
16	Долочче	Городиський	48	Радогоща	Градовський
17	Дорогоща (урочище)	Гулевич	49	Ровки	Турський
18	Жидівка	(пуста)	50	Сільце	Дабровський
19	Загірці	Камінський	51	Соснівка	Алєсак
20	Закриниччя	Жечицький	52	Стовби	Глосковський
21	Калетинці	Жмудзька	53	Убільці	Острозькі єзуїти
22	Карпилівка	Богуцький	54	Улашинівка	Дабровський

23	Клепачі	Браницький	55	Хижавка	Орлікова
24	Коломль	Косткевич	56	Хом'яків	Ярославські
25	Комарівка	Дабровський	57	Хоровець	Глосковський
26	Коритно	Шемашко	58	Хоростки	Забицький
27	Котівка (урочище)	Мілевський	59	Хотичин	Вільга
28	Красносілка (урочище)	Голинський	60	Шатерники	Забицький
29	Кривин	Косткевич	61	Шекеринці	Бродовський
30	Крупець	Косткевич	62	Юсківці	татари
31	Кургани	Острозькі езуїти	63	Юшківці	Камінський
32	Лисиче	Ярославські			

Джерела та література:

1. Архив Юго – Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. II. – XLIX; 633 с.
2. Архив Юго – Западной России. – К., 1905. – Ч. V. – Т. III. – LXXXI; 317 с.
3. Атаманенко В. Джерела вивчення демографії Острожчини в середині XVII ст. / В. Атаманенко // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 3-5.
4. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 182 с.
5. Бирук М. Населення Острога в кінці XVII ст. / М. Бирук // Історія музейництва, пам'яткохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 382-388.
6. Бойко І. Селянство України в II половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 237 с.
7. Вихованець Т. До історії кривинської резиденції князів Яблоновських гербу Прус III / Т. Вихованець // Сангушківські читання: збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 30-34.

8. Вихованець Т. Нарис історії Нетішина (до 1917 р.) / Т. Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 215-225.
9. Вихованець Т. Ревізії Острога та Острожчини 1687 та 1690 рр. як джерело до вивчення топографії міста кінця XVII ст. / Т. Вихованець // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 10-11.
- 10 Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. – 416 с.
11. Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. / І. Ворончук // Український археографічний щорічник. – К., 1998. – С. 212-228.
12. Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XV – XVIII ст. / Я. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюллетень архівного управління УРСР. – 1961. – № 2. – С. 3-13.
13. Історія Нетішина: посібник для середніх навчальних закладів / [автор і упор. Т. Вихованець]. – Острог: Острозька друкарня, 2006. – 76 с.
14. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
15. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
16. Крикун М. [Рецензія] // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 527-531. – Рец. на кн.: Michał Kulecki. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa: Naczelną dyrekcją Archiwów Państwowych, Wydawnictwo DIG, 1997. 237 s.
17. Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М. Крикун // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 71-82.
18. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 91 Радзімінського, спр. 130/І, 1, 197 арк.
19. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. / В. Маркина. – К.: Изд-во Киевского университета, 1971. – 213 с.
20. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / А. Муляр // УДК. – 2000. – № 2. – С. 94-101.
21. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / [упоряд. В. Атаманенко]. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 292-329.

22. Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / [упор. Т. Вихованець, І. Тесленко]. – Білий Дунаєць; Острог: Волання з Волині, 2005. – 120 с.
23. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 482 с.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2228, оп. 1, спр. 686, 31 арк.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1884. – T. X. – 542 s.
26. Ciara S. Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku / S. Ciara. – Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN, 1990. – 202 s.
27. Pamiętniki o Koniecpolskich: przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / [wyd. S. Przyłęcki]. – Lwów: Drukarnia Piotra Pillera, 1842. – 452 s.
28. Załęski S. Jezuici w Polsce / S. Załęski. – Kraków: Drukiem i nakładem drukarni W.L. Ańczyca, 1905. – T. IV. – Cz. III. – S. 1025-1300.
29. Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych / T. Zielińska. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 590 s.